

47e jaargang nummer 4

december 2014

Heracles

AMPAS

tijdschrift voor classici

De moraal van het verhaal: Heracles als filosofisch rolmodel in de Socratische traditie

BERT VAN DEN BERG

Summary: This paper studies the reception of the figure of Heracles in the Socratic tradition. It discusses how various philosophers use Heracles and his Labours to illustrate their theories about the good life and to distinguish themselves from their rivals. Xenophon and Antisthenes use Heracles to criticize the hedonism of their fellow-Socratic Aristippus, arguing that the good life is the product of painful exercise (ἄσκησις). Following in their wake the cynics celebrate the labours (πόνοι) of Heracles as a rigorous program of both mental and physical training, with a special interest in the story of the cleansing of Augias' stables. Stoics likewise regard the beasts and criminals that Heracles has to confront as useful exercises set up for him by divine Providence. In all these cases Heracles represents a life of action. For this reason the greatest of all Socratics, Plato, prefers Eros, the god, who leads us way from the life of action towards the contemplation of intelligible Beauty, over Heracles.

1 De *Sokratikoi*: Plato in context

Heracles was niet alleen beroemd maar ook berucht. Elders in dit nummer gaat Ruurd Halbertsma uitvoerig in op Heracles' gebrek aan zelfbeheersing, drankzucht en ongebreidelde seksleven. Het beeld van Heracles in de hellenistische literatuur zoals Floris Overduin dat schetst in zijn bijdrage is nauwelijks positiever: hierin wordt de held opgevoerd als een sukkelige domme-kracht die ten prooi valt aan heftige verliefdheden. Tegen deze achtergrond is het des te opmerkelijker dat Heracles in de filosofische literatuur van de oudheid regelmatig opduikt als het toonbeeld van deugdzaamheid en zelfbeheersing, met name in de kring rond Socrates, die van de zogenaamde *Sokratikoi*, en latere antieke filosofen die zich laten inspireren door het gedachtegoed van Socrates en deze *Sokratikoi*.¹ In dit artikel zal ik naar al deze filosofen samen,

1 Galinsky (1972: 101) spreekt in dit verband van de 'intellectualization' van Heracles. Hij benadrukt terecht, zoals ook uit dit themanummer blijkt, dat de ene Heracles de andere niet verdringt, maar dat ze naast elkaar bestaan: 'The intellectual Herakles, however, superseded the brawny one as little as the tragic hero replaced the buffoon. Rather, intellect was merely added to the hero's already plentiful qualities and provided writers, who adapted the theme, with a new choice.'

zowel de *Sokratikoi* als de latere denkers, verwijzen als de Socratische traditie.

De term *Sokratikoi* vraagt om een nadere toelichting. Zoals algemeen bekend sloeg Socrates met zijn optreden een geheel nieuwe filosofische richting in. Waar de filosofen voor Socrates zich met name richtten op de bestudering van de φύσις (natuur), daar stelde Socrates de mens en de vraag naar het goede leven centraal. Een gevolg van deze ontwikkeling was dat filosofie niet langer uitsluitend een intellectuele activiteit was, maar ook, zoals de Franse geleerde Pierre Hadot overtuigend heeft laten zien, een manier van leven werd.² Het zou immers vreemd zijn wanneer men wel allerlei opvattingen over het goede, gelukkige leven zou ontwikkelen, maar die vervolgens niet tot leidraad voor het eigen bestaan zou maken. Dit nieuwe concept van filosofie als een levenskunst sloeg aan. De charismatische Socrates verzamelde al snel een groep van denkers om zich heen, de zogenaamde *Sokratikoi*, die werden aangetrokken door dit nieuwe concept van filosoferen, onder wie Plato en Xenophon. Plato zou uiteindelijk de andere *Sokratikoi* overschaduwen, maar vlak na de dood van Socrates in 399 was het nog allerminst zeker dat hij het kopstuk van de Socratische beweging zou worden. Zo waren daar, behalve de al genoemde Xenophon, bijvoorbeeld ook Aristippus van Cyrene, die te boek zou komen te staan als de stichter van de zogenaamde Cyrenaïsche school, en Antisthenes, die de aanzet zou geven tot het cynisme en daarmee indirect tot de Stoa. Net als Plato en Xenophon produceerden zij een stroom aan literaire werken in dialoogvorm, de zogenaamde *Sokratikoi logoi*, waarin zij hun eigen interpretatie van Socrates' erfenis uiteenzetten. Mede door het overwelldigende succes van Plato en het platonisme zijn deze andere *Sokratikoi*, met uitzondering van Xenophon, in de vergetelheid geraakt en resten van hun toch heel substantiële literaire productie slechts lijsten met titels en fragmenten. Hoe beperkt ze misschien ook zijn, er is de laatste tijd een groeiende belangstelling voor deze restanten, niet in de laatste plaats omdat ze ons helpen om het werk van Plato en Xenophon te contextualiseren en te interpreteren. Die twee schreven hun Socratische dialogen niet in een literair en filosofisch vacuüm maar beoefenden het populaire genre van de *Sokratikoi logoi* waarbinnen zij zich probeerden te onderscheiden van en polemiseerden met hun mede-*Sokratikoi*.³

De duiding van Heracles en zijn werken speelt een belangrijke rol in deze

2 Voor de these van Hadot dat in de oudheid filosofie eerst en vooral een manier van leven was, en voor de actuele relevantie van dit idee, zie de instructieve bijdrage van Teun Tieleman aan de *Lampas*-rubriek 'Signalementen' (2005).

3 In zijn baanbrekende boek *Plato and the Socratic Dialogue: The Philosophical Use of a Literary Form* (1986) onderzoekt Charles Kahn de filosofische implicaties van het feit dat Plato's dialogen onderdeel zijn van het genre van de *Sokratikoi logoi*. Voor wie zich wil oriënteren op de *Sokratikoi logoi* is er sinds kort een thematisch georganiseerde collectie teksten in (Engelse) vertaling uitgegeven door George Boys-Stones en Christopher Rowe (2013). De standaard-editie van de fragmenten van de *Sokratikoi*, bekend onder de afkorting SSR (*Socratis et Socraticorum Reliquiae*), is bezorgd door Gabriele Giannantoni (1990).

interne polemiek. Ook de filosofische stromingen die zich baseren op het gedachtegoed van de *Sokratikoi* en waarvoor de figuur van Socrates altijd een groot voorbeeld is gebleven, zoals het cynisme, de Stoa en het (neo)platonisme, grijpen graag terug op Heracles en zijn werken om hun eigen positie ten opzichte van andere filosofische scholen te verduidelijken. In dit artikel zal ik onderzoeken hoe verschillende denkers binnen de Socratische traditie de mythe van Heracles gebruiken om hun opvattingen over de juiste manier van leven te illustreren en om zich te profileren ten opzichte van elkaar.

2 Xenophon: Heracles op de tweesprong

Vertrekpunt van mijn overzicht van de filosofische Heracles is Xenophon. In zijn *Memorabilia* laat hij Socrates het beroemde verhaal van Heracles op de tweesprong vertellen dat hij ontleent aan de sofist Prodicus, die vooral bekend is gebleven om zijn taalkundige opvattingen.⁴ Volgens dit verhaal zou Heracles, toen hij op het punt stond volwassen te worden, op een tweesprong twee grote vrouwen zijn tegen gekomen.⁵ De twee wegen waaruit Heracles moet kiezen symboliseren natuurlijk de twee kanten die het leven van Heracles op kan gaan. De ene vrouw is gekleed in het wit en straalt zuiverheid en matigheid uit. De andere is opgemaakt en ziet er zacht en vleeselijk uit. Zij claimt dat haar vrienden haar ‘Geluk’ (Ἐυδαιμονία) noemen, maar dat kwaadwillende lasteraars haar met de bijnaam ‘Slechtheid’ (Κακία) bedacht hebben. Zij stelt Heracles voor het pad te gaan dat het meest plezierige en het gemakkelijkste is, dat van fysiek genot en slaap, het pad kortom dat ἀπονότατος is, dat wil zeggen het pad dat de minste inspanning (πόνος) kent. De eerst genoemde vrouw, Deugd (Ἀρετή) genaamd, waarschuwt Heracles daarentegen dat hij zich niet moet laten inpalmen door beloftes van gemakkelijk genot zonder inspanning (Xenophon, *Memorabilia* 2.1.28):

Want de goden geven de mensen niets van wat goed en nobel is zonder inspanning (ἄνευ πόνου) en zorg. Als je wenst dat de goden je welgevallig zijn, vereer ze dan; als je ernaar verlangt bij je vrienden geliefd te zijn, bewijs ze dan goede diensten; als je wilt dat een stad je eert, help die stad dan; als je het wenselijk vindt dat heel Griekenland versteld staat van je deugd (ἀρετή), probeer dan Griekenland goed te doen (...) Als je, ten slotte, een lichaam wilt hebben dat wat kan, dan moet je je eraan wennen dat lichaam tot een dienaar van je verstand te maken en moet je trainen, afzien en zweten (γυμναστέον σὺν πόνοις καὶ ἰδρώτι).

- 4 De fragmenten van en testimonia over Prodicus zijn recentelijk uitgegeven en commentariseerd door Robert Mayhew (2012). Pogingen om Prodicus’ taalkundige opvattingen in verband te brengen met zijn verhaal over Heracles op de tweesprong zijn weinig succesvol gebleken (Gray 2006, bekritiseerd door Mayhew 2012: 204).
- 5 Casper de Jonge wijst me erop dat Xenophon niet letterlijk de spreekwoordelijk geworden tweesprong vermeldt, maar het heeft over twee vrouwen die twee levenspaden beschrijven.

Het lijkt aannemelijk dat Xenophon een nieuwe, ethische draai aan Prodicus' verhaal gaf. Prodicus, die als sofist leefde van het geven van onderwijs, wilde met het verhaal waarschijnlijk laten zien dat een goede natuur (φύσις) alleen niet genoeg was om in het leven tot grootse dingen te komen, maar dat daar ook intellectuele vorming voor nodig was.⁶ Xenophons Socrates daarentegen legt erg veel nadruk op zelfbeheersing, oefening en inspanning (πόνος).⁷ Die nieuwe draai die Xenophon aan het verhaal van Prodicus geeft heeft alles te maken met de polemiek van de *Sokratikoi* onderling over de plaats van inspanning en (fysiek) genot in het gelukkige leven: moet pijnlijke inspanning tegen elke prijs vermeden worden en elke vorm van genot bevorderd, of dwingt het goede leven ons om genot op te offeren voor een hoger doel dat niet zonder de nodige inspanningen bereikt kan worden?⁸

Socrates vertelt dit verhaal aan één van zijn oudere volgelingen, Aristippus, die, zoals al gememoreerd, de stichter zal worden van de Cyrenaïsche school, genoemd naar zijn geboorteplaats Cyrene. Aristippus had weinig op met zelfbeheersing en inspanning, maar nam het standpunt in dat geluk gelegen is in genot (ἡδονή).⁹ Nu hebben wel meer filosofen uit de oudheid dat beweerd, in het bijzonder Epicurus. Maar waar epicureeërs fysiek genot (eten, drinken, seks, slapen) ondergeschikt maken aan andere vormen van genot zoals intellectueel genot en het genot dat bestaat in het ontbreken van fysieke of mentale pijn, daar maakt Aristippus geen onderscheid tussen verschillende vormen van genot. Wat meer is, Aristippus betoogde dat alleen het moment ertoe doet. Het verleden bestaat niet meer, de toekomst bestaat nog niet en is bovendien hoogst onzeker. Kortom, je moet nu genieten. Dat impliceert dat Aristippus, in tegenstelling tot Epicurus, meende dat het zinloos was om jezelf nu dingen te ontzeggen met oog op een mogelijk, maar geenszins zeker toekomstig, groter genot. De kleinste genotservaring nu is verkieslijker dan om het even welk genot in de toekomst. Trouw aan deze opvatting was Aristippus met weinig tevreden. Aangezien verplichtingen genieten in de weg staan, probeerde Aristippus – met succes volgens onze bronnen – voortdurend zijn onafhankelijkheid te bewaren. Zijn streven naar een bestaan zonder knellende banden en verplichtingen betekende ook dat hij geen enkele ambitie had om zich in de politiek te begeven en zich in te zetten voor volk en vaderland. De relatie tussen Aristippus' levensfilosofie en de wulpsse vrouw uit

6 Galinsky (1972: 101-103); voor een overzicht van alternatieve interpretaties van Prodicus' bedoeling met deze vertelling, zie Mayhew 2012: 201-223 en de bespreking van deze passage door Casper de Jonge in zijn bijdrage.

7 Voor Xenophons Socrates is zelfbeheersing de bron van alle deugd, zie bijvoorbeeld Xenophon *Herinneringen aan Socrates* 1.5.4-5 en 4.5.1-12. Voor deze teksten, zie Boys-Stones en Rowe (2013: 72-75).

8 Voor een verzameling van de relevante teksten, met inbegrip van Heracles' keuze, zie Boys-Stones en Rowe (2013: 34-39).

9 Over Aristippus en zijn filosofie, zie behalve de hierboven geciteerde bloemlezing van Boys-Stones en Rowe (2013), Kahn (1996: 15-18) en Parry 2009 (§6 Cyrenaics).

het verhaal is duidelijk. Zij verpersoonlijkt het centrale idee van Aristippus dat het ware geluk – niet toevallig de naam waarmee zij zich voorstelt – gelegen is in directe genotsbeleving (met een belangrijke rol voor seks) zonder πόνος en dienstbaarheid aan de medemens. De moraal van het verhaal ligt er dan ook duimendik bovenop: Aristippus' ethiek en manier van leven dienen afgevozen te worden, πόνος is de onvermijdelijke prijs die je betaalt voor het ware geluk en het ware genot dat je pas in de toekomst zult bereiken.

Deze geschiedenis van Heracles op de tweesprong zou binnen de kortste keren bijzonder populair worden en dat eeuwen lang blijven. Op het eerste gezicht is dat misschien wat verwonderlijk. Filosofisch gezien heeft het verhaal immers weinig om het lijf. Socrates geeft hier geen echt inhoudelijke argumenten waarom het levensmodel van Aristippus minder verkieslijk zou zijn dan het alternatief. Toch is de eenvoud van die vertelling juist haar sterke kant. Het verhaal is gericht op jonge mensen die, zoals Heracles, een keuze moeten maken tussen de verschillende levensfilosofieën nog voordat ze zich in die filosofie verdiept hebben – het Griekse woord voor filosofische school is niet voor niets ἄρσεις, letterlijk 'keuze'. In die situatie heeft een kort verhaal dat het jonge publiek uitnodigt om zichzelf als de superheld Heracles te zien waarschijnlijk meer effect dan een complex filosofisch betoog. Wat dat betreft kunnen we Heracles vergelijken met de moderne *superheroes* uit de *comics*. Ook moderne krachtpatersers als Superman, Spiderman en Batman zijn in een doorlopend gevecht tegen onrecht gewikkeld dat vaak gepaard gaat met de nodige zelfopoffering en leren kinderen op die manier allerlei morele waarden.¹⁰ Het is niet voor niets dat Xenophon de ontmoeting van Heracles met Slechtheid en Deugd op bijzonder beeldende wijze beschrijft. Voor de zekerheid werden er in de oudheid blijkbaar soms illustraties aan het verhaal toegevoegd. Philostratus, de biograaf van de (neo)pythagoreër Apollonius, beschrijft zo'n afbeelding die zijn held in zijn jonge jaren onder ogen had gekregen en die hem op het spoor van de ascetische Pythagoreïsche filosofie had gebracht (Philostratus, *Vita Apollonii* 6.10):

Jij (Apollonius) zag in geïllustreerde boeken onder meer de Heracles van Prodicus: Heracles als jonge man die zijn levenspad nog moest kiezen; Slechtheid en Deugd die elk proberen hem in hun greep te krijgen. De één wordt afgebeeld terwijl ze ronschrijdt in de volgende outfit: uitgedost met goud en kettingen en purperen kleding en gekleurde wangen, haren met kralen en omlinjnde ogen en met gouden schoeisel. De andere vrouw lijkt op iemand die gebukt gaat onder inspanningen (πεπονηκυία), met een hard voorkomen. Ze heeft vuiligheid tot haar sieraad gemaakt; de Deugd gaat blootvoets en in een sober kleed. Ze zou naakt verschenen zijn, als ze niet had geweten van vrouwelijk fatsoen.

10 De rol van superhelden in de morele opvoeding van kinderen is onderwerp van een levendige academische discussie, zie bijvoorbeeld Martin (2007) en Koning (2013: 437-440).

Uit de oudheid hebben we, bij mijn weten, helaas geen voorstellingen van deze scène over, maar in de latere Europese beeldende kunst duikt het tafereel van *Hercules in Bivio* herhaaldelijk op als een aansprekende aansporing tot deugdzaam leven.¹¹ En niet alleen daar: zoals Casper de Jonge in zijn bijdrage laat zien, werd het muzikaal vertolkt, onder meer door Johann Sebastian Bach.

3 Antisthenes en de cynici: de stallen van Augias

Xenophon was niet de enige binnen de kring van *Sokratikoi* die Aristippus' hedonisme afwees. Het verst hierin ging Antisthenes, de belangrijkste *Sokratikos* in de jaren direct na Socrates' executie.¹² Er is, volgens Antisthenes, geen natuurlijke grens aan het genot en wie eenmaal begint met het najagen van genot, heeft nooit meer tijd voor iets beters en zinnigers, en zeker niet voor de filosofie en de zorg voor de ziel. Hij zwoer genot dan ook radicaal af: hij zou liever gek worden dan genot ervaren.¹³ In plaats daarvan 'demonstreerde hij dat πόνοσ goed is door middel van zijn *Grote Heracles* en zijn *Cyrus*'.¹⁴ Antisthenes gaat dus verder dan Xenophon. Voor Xenophon was πόνοσ de weg naar het goede, Antisthenes rekent πόνοσ nadrukkelijk tot het goede zelf. Van die *Grote Heracles* resten helaas slechts een paar korte testimonia, maar het is in ieder geval duidelijk dat voor Antisthenes Heracles model staat voor het deugdzaam leven dat met veel πόνοσ gepaard gaat.

Anders dan men misschien zou verwachten met zo'n op het eerste gezicht weinig aantrekkelijke filosofie vond Antisthenes' cultivering van πόνοσ al snel weerklank. Volgens de traditie zou hij de leermeester geweest zijn van Diogenes van Sinope, die zich zou ontpoppen tot één van de centrale figuren van de zogenaamde cynische (κυνικός), letterlijk hondse, school.¹⁵ Volgens Diogenes lag het geluk voor iedereen binnen handbereik. Al wat daarvoor nodig is, is het verwerpen van verstikkende conventies (νόμοι) en ervoor kiezen om te leven volgens de natuur. Dit leven volgens de natuur houdt in dat men een radicaal onderscheid maakt tussen natuurlijke en niet-natuurlijke verlangens. Onder natuurlijke verlangens verstaat Diogenes natuurlijke behoeften, met name het verlangen naar eten, drinken en seks. Niet-natuurlijke verlangens zijn bijvoorbeeld het verlangen naar rijkdom, luxe en aanzien, zoals dat bijvoorbeeld

11 De klassieke studie van het thema '*Hercules in Bivio*' in de beeldende kunst is Panofsky (1930: 37-173); voor de invloed van de Philostratus-passage op Renaissance-voorstellingen van het verhaal, zie met name pp. 107-110.

12 Voor Antisthenes en zijn werken, zie Kahn (1996: 4-9); voor de plaats van Antisthenes in de cynische traditie, zie Desmond (2008: 16-18).

13 Sextus Empiricus, *Contouren van het Pyrrhonisme* 3,181.

14 Diogenes Laërtius 6.2.

15 Voor een recente, toegankelijke studie van het antiek cynisme, zie Desmond (2008) en met name pp. 153-159 over πόνοσ.

ten deel viel aan gevierde atleten die meededen aan de Olympische Spelen en andere prestigieuze sportieve evenementen. De mens dient een voorbeeld te nemen aan de gemiddelde hond, die immers zonder last te hebben van allerlei maatschappelijke conventies, zijn dagen slijt terwijl hij schaamteloos in het openbaar eet, drinkt en seks heeft. Anders dan dat men wellicht zou denken, is leven volgens de natuur voor de mens, gecorrumpeerd door de maatschappij als hij is, geen eenvoudige zaak. Het kost ons veel moeite te breken met de maatschappelijke conventies. Om dit te bereiken kregen aspirant-cynici oefeningen opgedragen die hen dwongen maatschappelijk onaangepast gedrag te praktiseren. Maar dit soort oefeningen waren niet genoeg. Het leven van een cynicus is meer dan Spartaans:¹⁶ hij eet wat hij aan eetbare planten aan de kant van de weg vindt en van de bomen kan plukken, aangevuld door wat men eventueel van voorbijgangers krijgt toegestopt. Kleding is minimaal en schoeisel is overbodig.¹⁷ Het vraagt, kortom, nogal wat oefening om niet alleen de mentale maar ook fysieke gehardheid te ontwikkelen die het cynische leven vereist.¹⁸ De cynici vergelijken hun levenswijze in dit opzicht regelmatig met die van een atleet. Net zoals een atleet (ἀθλητής) traint (ἄσκησις) de cynicus zijn lichaam door middel van allerlei pijnlijke inspanningen (ἄθλοι) zoals door het zand rollen in de zomer en het omhelzen van ijskoude standbeelden in de winter.¹⁹ Dat beeld van de filosoof als atleet zat ook al in Xenophons verhaal verwerkt (Heracles moet ‘trainen, afzien en zweten’), maar, veel meer dan Xenophon, benadrukken de cynici het lichamelijke aspect van de πόνοι.²⁰

Of Diogenes inderdaad een tragedie over Heracles heeft geschreven, zoals sommige latere antieke bronnen beweren, valt te betwijfelen, maar de volgende anekdote, afkomstig van de redenaar Dio Chrysostomus, is illustratief voor de waardering van de cynici voor Heracles.²¹ Volgens Dio zou Diogenes zich, toen hij Korinthe bezocht ten tijde van de Isthmische Spelen, verwonderd

- 16 Zoals blijkt uit de volgende anekdote (Diogenes Laërtius 6.27): toen iemand Diogenes vroeg waar hij in Griekenland echte mannen was tegengekomen. ‘Mannen nergens’, antwoordde Diogenes, ‘wel jongens, in Sparta’.
- 17 Ook in de hierboven geciteerde beschrijving door Philostratus van een afbeelding van de Heracles op de tweesprong ‘gaat de Deugd blootvoets’; dit is waarschijnlijk een cynisch trekje (Panofsky 1930: 110).
- 18 Vgl. Diogenes Laërtius 6.71-2: volgens Diogenes is de cynische training tweeledig (ἡ διττὴ ἄσκησις). Het heeft zowel betrekking op het lichaam als op de ziel (ὡς περὶ τὴν ψυχὴν καὶ περὶ τὸ σῶμα). De ene vorm is waardeloos zonder de ander.
- 19 Vgl. Desmond (2008: 154).
- 20 Ragnar Höistad (1948: 45-47) gaat uitvoerig in op de overeenkomsten tussen Xenophons verhaal over Heracles op de tweesprong en de weergave van Diogenes’ leer in Diogenes Laërtius 6.70-1 en met name op het ἄσκησις-element, maar heeft weinig oog voor de verschillen.
- 21 De tragedie wordt vermeld door Diogenes Laërtius 6.80 in een lange lijst van werken die in de oudheid aan Diogenes werden toegeschreven. William Desmond (2008: 22) merkt over die lijst op: ‘But on the other hand, if Diogenes threw away his cup and had only his cloak, staff and ‘thub’, how did he get the papyrus, ink and reed pens (or even the cheaper wax tablets) to write so much?’ De meest gedetailleerde bespreking van de cynische receptie van Heracles biedt Höistad (1948: 22-73).

hebben over het feit dat de Korinthiërs zich vergaapten aan de deelnemende springers, hardlopers en andere atleten, maar hem, Diogenes, toch een filosofische atleet eerste klas, compleet negeerden. Hij troostte zich met de gedachte dat men indertijd vast ook meer aandacht had voor allerlei mooie atleten dan voor Heracles en zijn Werken. Op zijn best hadden zijn tijdgenoten medelijden met hem vanwege zijn ellendig gezwoeg (Dio Chrysostomus 8.28):

en ze zeiden dat hij de meest gekwelde (ἀθλιώτατος) onder de mensen was. En daarom noemde men zijn inspanningen (πόννοι) en Werken (ἔργα) wel de ‘Beproevingen’ (ἀθλοι), omdat zijn door inspanningen getekende leven (ὁ ἐπίπονος βίος) een beproeving (ἄθλιος) was.

Het is opvallend dat de cynici van alle werken van Heracles het meest werden aangesproken door de reiniging van de stallen van Augias. Zoals Ruurd Halbertsma in zijn bijdrage opmerkt, is dit werk van Heracles het minst populair in de beeldende kunst, waarschijnlijk vanwege het weinig heroïsche karakter ervan. Dit was nu echter precies de reden waarom het het cynische Werk bij uitstek was. Zoals Dio Chrysostomus Diogenes laat uitleggen (Dio Chrysostomus 8.35):

Maar, om niet de indruk te wekken dat het hem (Heracles) er alleen om te doen was eervolle en grootse werken te verrichten, stortte hij zich ook op de mest die bij Augias opgestapeld lag, een flink pakket van vele jaren, en verwijderde dat en reinigde de stal. Hij was namelijk van mening dat hij niet minder het gevecht moest aangaan en strijd moest leveren tegen reputatie (δόξα) dan tegen wilde beesten en de schurken onder de mensen.

Zoals we gezien hebben waren de inspanningen van Xenophons Heracles erop gericht om maatschappelijk aanzien te verwerven. Maatschappelijk aanzien (δόξα) is echter nu precies zo’n conventioneel goed dat door Diogenes en de zijnen werd gemeden als de pest. Als honden zich niet druk maken om maatschappelijk aanzien waarom zou de mens het dan doen? De cynici hadden er, in navolging van hun held Heracles, letterlijk schijt aan. Diogenes maakte dit aan het einde van een redevoering nog eens aanschouwelijk. Klaarblijkelijk geïnspireerd door het verhaal van Heracles’ strontschepperij, hurkte Diogenes toen hij uitgesproken was en ‘deed’, tot afschuw van zijn publiek, ‘iets onbetamelijks’ (ἔποιει τι τῶν ἀδόξων): hij draaide een drol.²²

Cynisme bleef de hele oudheid door verbonden met juist dit werk van Heracles, zoals onder meer blijkt uit Lucianus’ *Vluchtelingen*. Hierin neemt Lucianus eigentijdse cynici op de korrel. Latere generaties cynici werden vaak, in tegenstelling tot Diogenes en andere cynici van het eerste uur, gezien als charlatans en oplichters. Op komische wijze beschrijft Lucianus hoe Filosofie haar beklag doet bij Zeus over de moderne cynici die haar een slechte naam

22 Dio Chrysostomus 8.36.

bezorgen.²³ Onder het voorwendsel van filosofiebeoefening ontvluchten ze hun dagelijkse werk. Zeus geeft vervolgens Heracles de opdracht tot een derdende Werk, het reinigen van de wereld van het cynisme, een taak die Heracles nog zwaarder valt dan het reinigen van de stallen van Augias. Toch gaat hij aan de slag, en neemt met name de cynicus / oplichter Kantharos (Mestkever) onder handen.

4 De stoïsche Heracles: het nut van monsters

Het verhaal wil dat toen de latere stichter van één van de meest succesvolle filosofische scholen in Athene gestrand was en om de tijd te doden een exemplaar van Xenophons *Herinneringen aan Socrates* las, hij zo door de figuur van Socrates gegrepen werd dat hij aan de boekverkoper van wie hij het werk gekocht had vroeg waar hij dat soort mensen zou kunnen ontmoeten. De boekverkoper verwees hem door naar de cynici.²⁴ Uiteindelijk zou Zeno van Citium zijn eigen school, de Stoa, stichten, maar de stoïcijnen zouden hun intellectuele voorouders nooit vergeten. Een verwijzing naar het verhaal van Heracles' keuze uit Xenophons *Herinneringen aan Socrates* vinden we bijvoorbeeld in het werk van de Romeinse stoïcijn Epictetus (*Epictetus Lessen* 1.6 (*Over de Voorzienigheid*) 32-35):

Wat zou er, denk je, van Heracles geworden zijn, als er niet zo'n leeuw was geweest, en zo'n hydra, hert en zwijn en sommige onrechtvaardige en beestachtige mensen, die hij kon verdrijven en waarvan hij de wereld kon bevrijden? En wat zou hij gedaan hebben als die er niet waren geweest? Is het niet duidelijk dat hij zich in zijn mantel gewikkeld zou hebben en zou zijn gaan slapen? Ten eerste zou hij op die manier – zijn hele leven duttend in rust en luxe – nooit een echte Heracles zijn geworden. En als hij al een Heracles zou zijn geworden, welk nut zou hij dan gehad hebben? Waartoe zouden zijn sterke armen gediend hebben, zijn kracht, zijn volharding, zijn edelmoedigheid, zonder de omstandigheden en de situaties om hem flink wakker te schudden en te trainen (ἐγύμνασαν)?

Op het eerste gezicht lijkt deze passage veel op wat we tot dusver bij Xenophon en de cynici gezien hebben.²⁵ Deugd en het goede leven kunnen alleen door training en inspanning bereikt worden. Toch zijn er wel degelijk verschillen. Om te beginnen geeft Epictetus een onmiskenbare stoïsche draai aan

23 Voor een bespreking van de gemengde gevoelens in de oudheid met betrekking tot cynisme (bewondering voor de oude cynici zoals Antisthenes en Diogenes, afkeer van de eigentijdse cynici) aan de hand van Lucianus' *Vluchtelingen*, zie Desmond (2008: 54-56).

24 Diogenes Laërtius 7.2.

25 Voor een bespreking van de figuur van Heracles in het werk van Epictetus tegen de achtergrond van cynisme, zie Höistad (1948: 61-63). Waar Höistad vooral geïnteresseerd is in de overeenkomsten tussen de cynische Heracles en die van Epictetus, daar ga ik hierboven met name in op het typische stoïsche aspect van Epictetus' Heracles.

het verhaal. Hij gebruikt het om een typisch stoïsch leerstuk, dat van de goddelijke Voorzienigheid (Πρόνοια), te illustreren. De Stoa leerde dat de kosmos georganiseerd is door goddelijke Voorzienigheid die alles op de best mogelijke wijze geregeld heeft, in het bijzonder voor de mens. Tegenstanders van de Stoa, met name de epicureërs, wezen erop dat het bestaan van allerlei schadelijke dieren dit idee ondergraaft. Stoïcijnen brachten daartegen in dat dit soort dieren wel degelijk nuttig zijn voor de mens. Balbus bijvoorbeeld, de vertolker van het stoïsch geluid in Cicero's *De Natura Deorum* (2.161), betoogt dat wilde beesten door de Voorzienigheid in het leven geroepen zijn opdat wij ons door te jagen kunnen voorbereiden op de oorlog. Hier hanteert Epictetus een dergelijke redenering: de woeste dieren die Heracles te lijf moet gaan, bieden hem een gelegenheid om zich te trainen en te excelleren. Bovendien zoekt de stoïsche Heracles, anders dan de cynici, zijn eigen beproevingen niet op. Het is niet zo, aldus Epictetus, dat als de Nemeïsche leeuw of de hydra er niet was geweest, Heracles op zoek was gegaan naar zo'n dier en het vervolgens het land binnen had geslept. Dat zou gewoonweg dwaas en waanzinnig zijn geweest (μωρία τοῦτο καὶ μανία). Het gaat er eerder om dat een stoïcijn van de nood steeds, letterlijk, een deugd weet te maken. Net zo min als Heracles dienen we onze beproevingen zelf over ons af te roepen, maar wanneer rampspoed zich aandient, moeten we dat vooral als een goede kans zien om de (stoïsche) deugdzaamheid in de praktijk te brengen.

5 Plato: Heracles versus Eros

Gegeven alle aandacht voor de figuur van Heracles bij de hierboven behandelde *Sokratikoi* en hun navolgers is het opmerkelijk dat Heracles slechts een bescheiden rol speelt in het werk van de beroemdste *Sokratikos*, Plato. Weliswaar identificeert Plato's Socrates zichzelf en zijn filosofische missie met Heracles en zijn werken in de *Apologie* (22a), wanneer hij zijn filosofische missie voorstelt als een queeste (πλάνη) vol van inspanningen (ὡσπερ πόνους τινὰς πονοῦντος), maar de toespeling is slechts terloops. Wanneer de naam van Heracles al expliciet genoemd wordt, benadrukt Socrates juist dat hij geen Heracles is. In de *Euthydemus*, bijvoorbeeld, presenteert hij zijn sofistieke tegenstanders als Heracles' hydra, maar voegt eraan toe dat hij anders dan Heracles niet tegen dit monster is opgewassen, een fraai staaltje Socratische ironie. Iets dergelijks gebeurt in de *Phaedo*, waar Socrates zichzelf vergelijkt met Iolaus en Phaedo met Heracles, die de strijd moeten aanbinden met het argument dat Cebes en Simmias inbrengen tegen Socrates' poging om de onsterfelijkheid van de ziel te bewijzen.²⁶

26 Plato, *Euthydemus* 297c; Plato, *Phaedo* 89c: 'another piece of characteristic 'irony' on S.'s part (Iolaus played only a supporting role to the much stronger Heracles)' (Rowe 1993: 212).

De beperkte aanwezigheid van Heracles in Plato's oeuvre heeft, naar mijn mening, een filosofische reden. Aan het begin van het *Symposium* citeert één van de aanwezigen, Eryximachus, met instemming de klacht van Phaedrus dat de dichters zo'n beetje elke god wel geëerd hebben met hymnen en lofdichten, met uitzondering van Eros (Plato *Symposium* 177b1-6):

En neem dan, als je wilt, de sofisten die ertoe doen: die schrijven in proza lofredes voor Heracles en andere goden, zoals de excellente Prodicus. En dat is nog niet zo verbazingwekkend, maar ik ben al een boek tegen gekomen van een verstandig iemand over zout, waarin hij de loftrompet stak op het nut ervan.

De symposiumgasten besluiten aan dit onrecht een einde te maken en steken om beurten een speech af ter ere van Eros. Zoals geleidelijk in het *Symposium* duidelijk wordt, verdient Eros juist met name zoveel aandacht omdat hij de god is die de menselijke ziel vervult van het verlangen naar het schone in het algemeen en de schoonheid van de transcendenten Ideeënwereld in het bijzonder. Dit in tegenstelling tot de Heracles van Prodicus en Xenophon die zich vooral nuttig wil maken *in deze wereld* door *hier* ongedierte te verdelgen en boeven het leven zuur te maken. Natuurlijk vindt ook een platonist het belangrijk om een deugdzaam mens te zijn, maar uiteindelijk is het niet zijn ambitie om in deze wereld te blijven en zich hier maatschappelijk nuttig te maken. Bij Plato wil de filosoof die eenmaal uit de grot ontsnapt is niet meer terug afdalen. Veel liever dan zijn medemensen tegen hun zin in te bevrijden van de ketens van hun onwetendheid blijft hij buiten de grot en geeft zich over aan de contemplatie van de Ideeën.

De neoplatonist Plotinus maakt precies dit punt wanneer hij uitlegt waarom volgens de mythe een fantoom van Heracles in de onderwereld rondspookte terwijl hij zelf op de Olympus te midden van de goden bivakkeerde (Plotinus *Enneaden* 1.1 [53] 12.35-39):

Het verhaal betekent naar alle waarschijnlijkheid het volgende: Heracles was iemand van de praktische deugd (πρακτικὴν ἀρετὴν ἔχων Ἡρακλῆς) en verdiende het vanwege zijn goede werken om een god te zijn. Echter, aangezien hij praktisch (πρακτικός) was ingesteld, maar niet contemplatief (θεωρητικός), wat hem in zijn geheel daarboven zou hebben geplaatst, is hij daarboven, terwijl iets van hem beneden blijft.

Kortom, waar Xenophons Socrates een adviseur inzake alledaagse concrete problemen is en, met behulp van Prodicus' verhaal, aanspoort tot een *vita activa*, daar geven Plato's Socrates en de platoonse traditie na hem uiteindelijk de voorkeur aan transcendentale schoonheid en de *vita contemplativa*.

6 Conclusie

Socrates had de vraag naar het goede leven op de filosofische agenda gezet. De groep denkers die hij om zich heen wist te verzamelen waren het eens over de urgentie van deze vraag. Zij kwamen echter uit op heel verschillende antwoorden. Voor Aristippus bestond het goede leven in het benutten van elke gelegenheid tot genieten die zich voordeed en het vermijden van elke activiteit die dat verhinderde. De meeste andere *Sokratikoi* deelden deze opvatting niet. Xenophon en Antisthenes onderstreepten allebei de noodzaak van inspanning en training om tot een volwaardig en dus gelukkig leven te komen, hierin gevolgd door de cynici van Diogenes en de Stoa. Hun held bij uitstek is Heracles, de sterfelijke man die het uiteindelijk tot god wist te schoppen door een leven van *πόνοι* (inspanning) en *ἄσκησις* (oefening), zij het dat zij er elk hun eigen draai aan geven. Terwijl Diogenes de nadruk legde op de fysieke dimensie van de *πόνοι* en op het meest vernederende werk van Heracles, het reinigen van de stallen van Augias, als oefening in het minachten van maatschappelijk aanzien, daar beziet een stoïcijn als Epictetus Heracles' strijd tegen ongedierte in het licht van de Stoïsche leer van de Voorzienigheid. Plato neemt nadrukkelijk afstand van deze dominante stroming binnen de Socratische traditie om het goede vooral te zoeken in activiteiten die zijn gerelateerd aan het bestaan in de materiële wereld. Hij geeft de voorkeur aan Eros boven Heracles in zijn streven deze materiële wereld helemaal achter zich te laten en een nieuw thuis te vinden in de geestelijke wereld van de Ideeën, verlost van het lichaam en het afzien dat daarbij hoort.

GLTC (Huizinga-gebouw) Universiteit Leiden
Doelensteeg 16
Postbus 9515, 2300 RA Leiden
r.m.van.den.berg@hum.leidenuniv.nl

Bibliografie

- Boys-Stones, G. en R. Rowe 2013. *The Circle of Socrates: Readings in the First-Generation Socratics*, Indianapolis, Cambridge.
- Desmond, W. 2008. *Cynics*, Stocksfield.
- Galinsky, G.K. 1972. *The Herakles Theme: The Adaptations of the Hero in Literature from Homer to the Twentieth Century*, Oxford.
- Giannantoni, G. (ed.) 1990. *Socratis et Socraticorum Reliquiae* (4 delen), Napels.
- Gray, V. 2006. 'The Linguistic Philosophies of Prodicus in Xenophon's *Choice of Heracles*?', *Classical Quarterly* 56, 426-435.
- Höistad, R. 1948. *Cynic Hero and Cynic King*, Uppsala.
- Kahn, Ch. H. 1996. *Plato and the Socratic Dialogue: The Philosophical Use of a Literary Form*, Cambridge.
- Koning, H. 2013. 'Klassieken en comics: *Incredible Hercules*', *Lampas* 46, 436-448.

- Martin, J.F. 2007. 'Children's Attitudes towards Superheroes as a Potential Indication of their Moral Understanding', *Journal of Moral Education* 36, 239-250.
- Mayhew, R. 2012. *Prodicus the Sophist: Texts, Translations, and Commentary*, Oxford.
- Panofsky, E. 1930. *Hercules am Scheidewege und andere antike Bildstoffe in der neuen Kunst*, Berlin.
- Parry, R. 2009. 'Ancient Ethical Theory', Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2009 Edition), (<http://plato.stanford.edu/archives/fall2009/entries/ethics-ancient>).
- Rowe, Ch. 1993. *Plato Phaedo*, Cambridge.
- Tieleman, T. 2005. 'Signalementen: De actualiteit van de antieke deugdenethiek en levenskunst', *Lampas* 38, 81-86.

	Van de redactie	297
RUURD BINNERT HALBERTSMA	Een held met vele gezichten: Heracles in de antieke kunst	299
HANS VERHEIJ	De waterwerken van Heracles: Lerna en Stymphalia in hydromythologisch perspectief	311
FLORIS OVERDUIN	De hellenistische Heracles: een ouderwetse held in nieuwe poëzie	325
MARK HEERINK	Heracles en Hylas: metapoëzie in de hellenistische tijd	339
BERT VAN DEN BERG	De moraal van het verhaal: Heracles als filosofisch rolmodel in de Socratische traditie	356
CASPER DE JONGE	Heracles op de tweesprong: Prodicus, Xenophon en Johann Sebastian Bach	369
HUGO KONING	Heracles met snor en eihoofd: Agatha Christie's <i>Labours of Hercules</i>	400
JOOP VAN WAARDEN	Signalementen: Plinius de Jongere	412
JAN WILLEM DRIJVERS & STEPHAN MOLS	In Situ: <i>Forma Urbis Romae</i>	417

